

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja konserveerimise osakond

Tarmo Hook

Järvamaa kindluskirikute kaitsevõrgustiku väljakujunemine ja paiknemine
13. sajandil

Bakalaureusetöö

Juhendaja Martti Veldi

Tallinn 2016

Autorideklaratsioon

Kinnitan, et olen koostanud antud bakalaureusetöö iseseisvalt ning seda ei ole kellegi teise poolt varem kaitsmisele esitatud.

Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, olulised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on töös viidatud.

„ ” 2016.a..

.....

üliõpilase allkiri

Töö vastab bakalaureusetööle esitatud nõuetele :

„ ” 2016.a.

.....

juhendaja allkiri, akadeemiline või teaduskraad

Kaitstud hindede:

.....

„ ” 2016.a.

.....

Sisukord

Sisukord.....	lk 2
Sissejuhatus.....	lk 3
1. Puidust kindlused ja kirikud 13. sajandil	lk 5
1.1. Puitkindluste tähtsus 13. sajandil	lk 5
1.2. Puitkirikud ja kindlusarhitektuur	lk 7
1.2.1. Muldvallide ja vallikraavide kasutamine puitkirikute juures	lk 9
1.2.2. Muldvallide ja vallikraavide võimalik kasutamine Järvamaa ja Põhja-Sakala kirikute puhul	lk 10
1.3. Järeldused	lk 12
2. Järvamaa ja Põhja-Sakala kivikirikute asendi probleem	lk 13
2.1 Poliitiline tagapõhi	lk 14
2.2. Kindluskirikud ja kaitsevõrgustiku süsteem	lk 15
2.3. Ordukindlused ja kindluskirikute paiknemine	lk 17
2.4. Kindluskirikud ja vene vürstid ning leedu paganad	lk 18
2.5. Järvamaa kindluskirikud ja asustus	lk 19
2.6. Järeldused.....	lk 21
Kokkuvõte	lk 23
Kasutatud allikad	lk 25

Sissejuhatus

Töö eesmärgiks on selgitada Järvamaa ja kindluskirikute väljakujunemist, paiknemist, seoseid ja võimalikke rolle 13. sajandil.

Töö esimene pool keskendub puitkirikutele ja uurib nende võimalikke rolle hilisemate kindluskirikute võrgustiku väljakujunemises. Peamiseks küsimuseks on see, kas kindluskirikute võrgustikust saab rääkida alles alates kivikirikute rajamisest või eelnes sellele puidust kindluskirikute võrk, mis hiljem asendati kivikirikutega. Ühtlasi käsitlen seda, kas mõned kindluskirikutele iseloomulikud kaitseelementid, mis arvatavasti olid kasutusel hilisemate kivikirikute juures, võisid kasutusele tulla juba puitkirikute ajal. Eeskätt mõistan ma nende kaitseelementide all muldvalle, vallikraave, kaitsetarasid ja kaitsetorne. Nende kasutamise kohta 13. sajandil on otseseid ja kindlaid andmeid vähe. Seetõttu toetun puitkirikute arhitektuuri osas peamiselt hilisemast ajast pärit näidetele, mille alusel on oletatud millised need puitkirikud võisid teatud juhtudel välja näha. Vallikraavide ja muldvallide puhul toetun ühele Villem Raami hüpoteesile Suure-Jaani kiriku kohta. Vaadeldes omaltpoolt Suure-Jaani ja ülejäänud käsitlevate kirikute reljeefikaarte lisasin omapoolsed oletused. Samas ei saa pelgalt reljeefikaardi põhjal teha mingeid kindlaid järeldusi, sest selleks oleks vaja uurida arheoloogi pilguga kõiki kättesaadavaid kaarte, mis puudutavad antud kirikuid ning lõpuks tuleks läbi viia ka arheoloogilised kaevetööd. Arvestades seda, et antud töö raames on tegemist vaid ühe Villem Raami hüpoteesi laiendusega ühe alapeatüki raames, paiskaks ma õhku küll omapoolsed oletused kuid jätkaks arheoloogilised uurimustööd arheoloogidele.

Teises osas käsitlen ma kivist kindluskirikuid ja nende rajamise võimalikke põhjuseid ja rolle 13. sajandil. Eeskätt lähtun siin Villem Raami poolt esitatud küsimest, et miks on just Eestis nii palju kindluskirikuid ja kloostreid ja miks puuduvad need meie naabrite juures. Sama küsimuse saab esitada ka Järvamaa ja Põhja-Sakala kohta, kus kindluskirikud ja kindlused asetsevad nii tihedalt koos, et moodustavad ühtse suure kaitsevõrgustiku. Midagi sarnast ei leia mitte kusagilt mujalt 13. sajandi Eestist. Üritan leida vastuseid, mis võiksid selgitada säärase kaitsevõrgustiku tekke

põhjuseid. Tuginedes kaardianalüüsile, kirikute paiknemisele ja poliitilistele oludele toon omaltpoolt välja mitmed võimalikud põhjused, mis on seni jäänud varju.

Töös tuginen mitmetele kirjalikele allikatele, kuid põhiosa sellest moodustavad Villem Raami isikuarhiivis leiduvad kirjutused ja märkmed, millest lähtusid ka siinse töö olulisemad küsimused. Teisalt tuginen palju kaardianalüüsile ja vaatlen kirikute paiknemist ning seda kuidas saadav pilt suhestub ühe või teise hüpoteesiga.

Järvamaa kindluskirikute väljakujunemine ja paiknemine 13. sajandil

1. Puidust kindlused ja kirikud 13. sajandil

13. sajandi puitkirikustest on vähe teada. Eeldatavalt rajati need 13. sajandi esimesel poolel, peale maa vallutamist ning asendati hiljem kivikirikutega. Puitkirikute arhitektuuri kohta kindlamad andmed puuduvad. Analoogiate põhjal hilisematest sajanditest on oletatud, et puitkirikud võisid mõnel juhul olla linnuste sarnased ehitised. Seega ei ole teada, kas neid oli üldse võimalik eristada, kui mõlemate puhul võidi kasutada samu kaitselemente ning kirikute puhul ei ole teada kui lai võis olla kindlustatud ala. Võimalik, et kivist kindluskirikute eelkäijateks olid puidust kindluskirikud. Puitkirikute puhul on oletatud kaitsetarade ja muldvallide kasutamist. Võimalik, et kasutatud on ka vallikraave ja kaitsetorne. Samas ei ole teada kas sellised kaitsevahendid olid kasutusel pidevalt või rajati need alles hädaolukorras. Arvatavalt võisid mitmed arhitektuurilised elemendid, mis olid kasutusel puitkirikute puhul jääda kasutusse ilmselt ka hilisemate kivikirikute juures.

Arvatalt kujunes puidust kindluste ja kirikute paiknemise põhjal välja ka hilisem kivikirikutest ja kivikindlustest koosnev kaitsevõrgustik. Selle aluseks oli põhimõte, et kirikud ja kindlused paiknesid üksteisele väga lähedal ja vahemaa nende vahel ei ületanud 30. kilomeetrit ning oli sageli veel väiksem.

Kuigi puitkirikuid ja kindlusi on peetud ajutisteks, mis esimesel võimalusel asendati kiviehitistega, siis 13. ja 14. sajandi näitel ei saa puitehitisi pidada alati ajutisteks ja vähetähtsateks. Liivi ordu ehitustegevus ei piirdunud toona, ega ka hiljem vaid kiviehitistega.

1.1 Puitkindluste tähtsus 13. sajandil

Liivi ordu toetus 13. sajandil väga tugevalt puitehitistele ja mitme olulise piirkonna kaitset korraldati puitkindlustest. Näiteks Lõuna-Eesti ordualasad läbis toona väga oluline maantee, mis ühendas tänapäeva Põhja-Läti alasad Kesk-Eesti ja sealt edasi ka Tallinna ja Virumaaga.¹ Selle tee Sakalamaa poolset osa kontrollisid kolm kindlust: Viljandi, Karksi ja Helme. Viimased kaks olid pikka aega puitehitised. Kuigi Helme puhul on orduaegse puitkindluse olemasolu veel täielikult

1 K. Alttoa, Karksi keskajal. Mõningaid probleeme. --- Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2008, Toim. A. Vislapuu. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2009, lk 266.

tõestamata on seda siiski peetud võimalikuks.² Karksi puitlinnus põletati leedulaste poolt kaks korda maha, vastavalt 1298. ja 1329. aastal ning seetõttu on küsimusi tekitanud see, miks Võnnu--Viljandi maantee keskset osa kaitsesid puitkindlused. Ordu ehitustegevuse kõrval Kesk-Eestis ning Viljandi ja Põltsamaa kivikindluste rajamise taustal tundub olulise maantee äärde puitkindluste rajamine arusaamatu.³

Teisalt olid toonase sõjapidamise lahutamatuks osaks rüüsteretked ning nende takistamisel oli kindlustel passiivne roll ning kindlus ei pidanud olema hirmtugev ega vastu pidama pikaajalist piiramist või tormijooksu. Kindluses paiknevad sõjajõud tegelesid peamiselt ümbruskonnas patrullimisega ning olid kohtadeks kust mindi omapoolsetele vasturünnakutele.⁴ Rüüsteretkele minnes hoidusid rüüstajad tavaliselt teedest ja kindlustest ning rännati läbi raskelt läbitavate metsade, et ootamatult välja ilmuda. Tagasitulles oldi haavatavamad, sest saagiga tuli lahkuda kiiresti enne kui vastane end kogus, mistõttu tuli arvatavalt kasutada maanteid ja mööduda kindlustest.⁵ Kuna saagi hulka kuulusid tavaliselt ka pudulojused ning inimesed võis selline moonavor üsna pikaks venida ja olla hõlpsasti rünnatav ka väiksearvulise vastase poolt. Liivi sõja ajast on hästi teada Jerusalemma mäe lahing 1560. aastast, kus tallinnlased purustasid väikese väega edukalt venelaste moonavori, mis oli julgenud pärast rüüsteretke Läänemaal Tallinna ümbrusest läbi minna. Toonased allikad märgivad moskoviitide väe suuruseks 6000 meest, kellele 300 Tallinna kodanikku säru tegid. Ajaloolaste arvates oli vene vägede suuruseks siiski pigem 600 kuni 900 meest ning otsustavaks sai asjaolu, et venelaste moonavor oli pikaks veninud ja nad ei saanud end ühiselt kaitsta.⁶

Puidust kindlused võisid rüüsteretki tõkestada või vähemalt leevendada veel mitmel moel.

Ohustades tagasipöörduvaid rüüstajad omapoolse röövimisega võisid need lahkuda kergema saagiga, kasutades selleks metsaradasid. Karksi puitkindluse põletamine 1298. ja 1329. aastal võib aga viidata sellele, et kindluste roll ei pruukinud olla alati nii passiivne. 15. sajandi algusest on teada, et Karksi kivikindluses hoiti suuri sõjatagavarasid, mistõttu Viljandis paiknevad orduvennad võisid kerges varustuses ja kiiresti Karksini ratsutada ja võtta sealt sõjarelvad ning vaenlasele vastu

2 A. Haak. Arheoloogilised kaevamised Helme linnusel 2006. aastal. --- Viljandi Muuseumi aastaraamat 2006. Toim. A. Vislapuu. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2007, lk 83.

3 A. Haak, Helme linnus --- keskaja uurimata teetähis. --- Sakala 27. II 2007.

4 S. Turnbull, Crossbows or Catapults. The Identification of Siege Weapons and Techniques in the Chronicle of Henry of Livonia. --- The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier. Ed. A. V. Murray. Farnham: Ashgate, 2009, lk 311.

5 T. K. Nielsen, Henry of Livonia on Woods and Wilderness. --- Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia Crusades. Ed. M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 168.

6 Jerusalemma lahing I. --- Raadiosaade Eesti Lugu. 03. III 2013. Kättesaadav: http://vana.vikerraadio.err.ee/helid?main_id=1752021 (vaadatud 10. V 2016)

astuda. Kaur Alttoa on sedalaadi kindluste kirjeldamiseks kasutanud mõistet „*laolinnus*”.⁷ Ei ole teada, kas säärane korraldus töötas juba puitkindluse ajal või mitte, kuid see võiks selgitada seda, miks leedulased just Karksi on nõnda kimbutanud. Võrreldes üllatusrännakutega suhteliselt kaitsetute külade vastu, oli kindluse vallutamine seotud suurte riskidega ja pidi olema seda väärt. Võimalik, et säärast „*laolinnuste*” süsteemi kasutati laiemalt ning tegu ei ole vaid Karksi eripäraga. Teisalt on siin vahest kõnekamgi see, et Karksi paiknes Viljandi ordulinnusest linnulennult umbes 28 kilomeetri kaugusel. Sarnaselt hilisematele kivikindlustele ja kindluskirikutele oli ka esialgne puitkindluse ja kirikute süsteem ehitatud välja nii, et nad asusid üksteisele nii lähedal, et häda korral oleks järgmisest tugipunktist kiiresti abi tulnud.⁸

1.2. Puitkirikud ja kindlusarhitektuur

Varajastest puitkirikutest on vähe teada, ent on mõned näited, mis lubavad teha nende kohta mingeid järeldusi. Hertele kirik 13. sajandi esimesest poolest asus arvatavalt Varbola linnuses ning oli seega korralike linnusemüüridega kaitstud.⁹ Karksi kindluse puhul on samuti oletatud kiriku või kabeli paiknemist kindluse sees kuid kindlamaid teated selle kohta pärinevad alles 17. sajandist.¹⁰ Puidust kindlusekiriku olemasolu on oletatud ka Jõhvis. Teada on, et 1367. aastal toimus seal lahing ja kirik põletati venelaste poolt maha. Seetõttu on arvatud, et kirik meenutas pigem sõjalist tugikohta Liivi ordu läänepiiril kui kirikut.¹¹

Kivist kindluskirikute puhul on Villem Raam kasutanud mõistet „*sõjaehituslikult varjutatud kaitsekirik*”.¹² Võimalik, et puidust kirikud ei erinenud selles osas väga palju kivist kindluskirikutest. Liivi sõja ajast on pärit kirjeldus Jõhvi kiriku purustamist venelaste poolt. Seal kirjeldatakse, et kirikut kaitses ka püstistest palkidest tara, mille otsad olid teravaks ihutud. Arvatavalt oli selliste tarade kasutamine keskajal üldlevinud ning neid kasutasid isegi võimsate kivimüüride taha peitunud linnad.¹³ Algsete puitkirikute arhitektuurist ei ole kahjuks midagi täpsemat teada, kuid puittarasid kasutati juba muinasajal ning on tõenäoline seda traditsiooni jätkasid ka risticsõdijad. Viimaste kokkupuude muinasaegsete kaitserajatistega ei piirdunud ainult

7 K. Alttoa, Karksi keskajal. Mõningaid probleeme..., lk 272.

8 S. Turnbull, Crossbows or Catapults..., lk 310.

9 K. Markus, Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. --- Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd (16(1-2)), lk 23.

10 K. Alttoa, Karksi keskajal. Mõningaid probleeme..., lk 269.

11 Jõhvi kirik. Aruanne Jõhvi kirikus tehtud ehitusajaloolistest tähelepanekutest 1969.a. augustis toimunud põranda remondi ajal. Koostaja V.Raam. Tallinn, 1969, Muinsuskaitseameti arhiiv(MKA), s P-1180, l 12.

12 V. Raam, Keskaegsete linnuste ja kirikute arenguhooni Eestis. --- Ehitus ja Arhitektuur 1985, nr 1-2, lk 15.

13 Jõhvi kirik...,l 18.

nende vallutamiseks, sest vahetult peale paganate alistamist ja enne ordukindluste valmimist muudeti paganate linnused oma tugipunktideks ja eluasemeteks.¹⁴

Rohkem on teada tooleaegsetest relvadest, mis omakorda võimaldab teha oletusi ka toonase arhitektuuri kohta. Muistse vabadussõja käigus jäid ristisõdijad mitmel korral vastvallutatud linnustesse lõksu kui saabus paganate ülekaalukas abivägi. Paganate rünnakute tõrjumisel osutus asendamatuks relvaks amb ehk vibupüss. Ammuküttele on võrreldud ka tänapäeva snaipritega, sest ambude täpsus võimaldas järjeapanu tappa vastaste oletatavaid juhte, mistõttu piiramisest ei tulnud tavaliselt midagi välja isegi mitmekordse arvulise ülekaalu korral.¹⁵ Vibupüssi efektiivne laskeulatus, kus tabati tõesti seda sihtmärki mida sooviti, oli umbes 100 meetrit, kuid surmavad võisid nad olla ka kuni 300 meetri kaugusele.¹⁶ Seega võimaldas tooleaegne relvastus kasutada sõjalise tugipunktina ilmselt ka tagasihoidlikumaid ehitisi ning need ei pidanud üldse olema hirmutugevad.

Juhul kui algseid puitkirikuid kasutati sihilikult eeskätt kindluskirikutena on lisaks ümbritsevale tarale võimalik ka puittorni olemasolu, kas iseseisvalt või osana kaitsetarast. Muistsetes vabadussõjas kasutasid nii paganad kui ristisõdijad linnuste piiramisel ajutisi kaitsetorne, mis võisid valmida isegi ööpäevaga ja pakkusid ammuküttidele suurepärase võimaluse ümbruse kontrollimiseks.¹⁷

Kõnekas on asjaolu, et kaks 13. ja 14. sajandi puitkirikut, mille kohta on midagi rohkemat teada, vastavalt Hertele ja Jõhvi, on olnud tugevasti kaitstud. Kuigi mõlemad kirikud asusid vastavalt Harjumaa südames ja katoliku kiriku läänepiiril ning võisid seega olla tähtsamad kui teised, on märkimisväärne et toonastest puitkirikutest kindlaimaid näiteid tuues saab rääkida ainult kindlustatud kirikutest.

Tõenäoline on, et puitkirikuid rajati üsna rohkesti, sest võimalik, et juba 1228. aastal rajasid tsistertsilased Kärknasse oma mungakloostri. Tsistertsilaste võimalikust ehitustempost annab aimu asjaolu, et kuigi tavaliselt võis kivikiriku rajamine võtta aega paarkümmend aastat, siis vajadusel

14 K. V. Jensen, Bigger and better: Arms Race and Change in War Technology in the Baltic in the Early Thirteenth Century. --- *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia Crusades*. Ed. M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 254–255.

15 A. Mäesalu, Mechanical Artillery and Warfare in the Chronicle of Henry of Livonia. --- *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia Crusades*. Ed. M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 268, 269.

16 M. Malve, Linnuste piiramine ja kaitsmine muistsetes vabadussõjades. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2007, lk 14. Kättesaadav: <http://www.arheo.ut.ee/BA07Malve.pdf> (vaadatud 10. V 2016)

17 M. Malve, Linnuste piiramine..., lk 15--18.

võidi neid rajada ka viie aastaga.¹⁸ Seega on suhteliselt tõenäoline, et puitkirikute võrgustiku loomine võis käia väga kiiresti ning takistusteks võisid siin saada hoopis muud asjaolud nagu näiteks sobilike preestrite leidmine.

1.2.1. Muldvallide ja vallikraavide kasutamine puitkirikute juures

Lisaks kaitsetarale võidi puitkirikute kaitseks kasutada ka muldvalle, mille peale võidi omakorda rajada kaitsetara. Kesk-Eesti kivist kindluskirikute puhul on muldvalli ja ilmselt ka kaitsetara olemasolu oletatud Suure-Jaani kiriku puhul. Villem Raami hüpotees toetub ühele kirjalikule allikale ning varasematele tõlgendustele. Eesti keeles olevat kirikut nimetatud „*püha Johanni Valli kirikuks*” ning ladina keeles olevat kirikut kutsutud „*Templum Johannis in parochia Valens*”. Seetõttu oletas Villem Raam, et eestikeelne sõna „*vall*” ei saanud tekkida kiriku nimesse tühjalt kohalt ning ladina keelne sõna „*valens*”, mis tähendab tõlkes „*tugev*” ning ka „*võimas*”, viitavad sellele, et kirik oli kunagi ilmselt muldvalliga ümbritsetud kindluskirik.¹⁹ Muldvalli olemasolu võib omakorda viidata ka vallikraavile kuna vajaliku mulla transportimise asemel oli hõlpsam kaevata vallikraav ja saada nii vajalikud kogused mulda. Arvatavalt toimiti nii näiteks Tallinnas, mille vallikraavid võisid alguse saada muldvallide rajamisest.²⁰ Samas pärineb vihje Suure-Jaani kiriku oletatava muldvalli kohta alles 1601. aastast ning ei ole teada, kas tegu on algse lahendusega, mis püsis sajandeid või oli selle põhjuseks Liivi sõda ja sellele järgnenud Poola-Rootsi konflikt.

Arhitektuurilised kaitselahendused ei ole väga stabiilsed ja on sõltuvad üldisest poliitilisest olukorrast ning võivad koos rahulike aegade kaduda, et hiljem jälle välja ilmuda. Gotlandi kirikutes kadus ukseriiv (poom) kasutusest pärast Eesti ja Läti alade ristiusustamist 13. sajandil ning uuesti hakati ukseriivi kasutama alles 15. sajandil seoses vitaalivendade invasioonile järgnenud segaduste ajale, mil võim läks mõneks ajaks Saksa ordu kätte.²¹ Väga suurte mõõndustega võib Eestis rahuperioodiks pidada 14.-16. sajandit, mil vaatamata pidevatele vastastikustele sõjakäikudele jäi idapiir püsima. Leedu vastasest tegevusest jäi Liivi ordu enamasti kõrvale ning sõjaliste kokkupõrgete kõrval sõlmiti paganlike leedulastega muuhulgas ka kaubandusleppeid ning võideldi koos Pihkva vastu. 14. sajandil tegid Liivi ordule välisvaenlastest tunduvalt suuremat muret hoopis ülejäänud Liivimaa valitsejad.²² Ei ole teada, mida see suhteline rahuaeg tähendas juba olemasolevate kirikute jaoks -- kas võimalikke kirikutarasid toona uuendati või ei nähtud nendega

18 J. Burton, J. Kerr, Cistercians in the Middle Ages. Woodbridge: Boydell Press, 2011, lk 68.

19 Suure-Jaani kirik. Paar sõna Suure-Jaani kirikust. Rahvusraamatukogu arhiiv(edaspidi RR), f 20, n 1, s 131, l 14.

20 R. Zobel, Tallinn(Reval).Keskajased kindlustused. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011, lk 50.

21 Astmeskirikud, kindluskirikud, keraamika, relvad, oreli jms. Allikviited ja väljakirjutused. RR, f 20, n 1, s 305, l 5.

22 K. Militzer, Saksa Ordu ajalugu. Tartu: Atlex, 2013, lk 124.

enam vaeva.

1.2.2. Muldvallide ja vallikraavide võimalik kasutamine Järvamaa ja Põhja-Sakalamaa kirikute puhul

Suure-Jaani kiriku oletatav muldvall tasandati arvatavalt 1770. aastatel seoses kalmistu laiendamisega ja tänapäevastel kaartidel puudub selle kohta vähimgi vihje.²³ Samas ei tasandatud kogu kiriku ümbrust ning Maa-ameti geoportaali kaardirakenduste järgi on võimalik maapinna reljeefi järgi kirikuaia piire vähemalt aimata. Väljaarvatud lõunasuund, on kirik igast suunast ümbritsetud vähemalt 5 kuni 10 protsendiliste kaldega nõlvadest, ehk maapind langeb ühe meetri kohta 5 kuni 10 sentimeetrit. Seega on võimalik, et peab paika Villem Raami hüpotees tugevalt kaitstud Suur-Jaani kirikust, mille lõunasuunal asus muldvalli ja ilmselt ka kaitsetaraga kindlustatud osa. Probleemne on vaid läänenõlv mille suhteliselt lauged nõlvad võivad viidata, et ka selles osas asus muldvall koos vallikraaviga, mis on jäänud hiljem täielikult tasandamata. Arheoloogiliste uuringute puudumise tõttu ei saa seda välistada. Samal põhjusel ei ole võimalik midagi kindlalt väita ka võimaliku kaitsetara kohta. Analoogiate põhjal on tõenäoline, et kaitsetara püstitati muldvalli peale ja piiras kirikut kõikidest külgedest. Näiteks Tallinnas rajati osaliselt muldvallide peale hilisem linnamüür.²⁴

Sarnaselt Suure-Jaanile eristuvad ka ülejäänud vaadeldavad kirikud oma maastikureljeefi poolest ümbritsevast maastikust. Erinevalt Suure-Jaanist puuduvad nende puhul aga kirjalikud allikad, mis lubaksid püstitada sarnaseid hüpoteese. Samas on ülejäänud kirikutel Suure-Jaaniga siiski nõnda palju ühist, et muldvalli ja kaitsetara olemasolu ei saa ka päris kindlalt eitada. Maastiku reljeef on kõikidel sarnane ja kirikud on vähemalt ühest ilmakaarest piiratud 5 kuni 10 protsendilise nõlvaga ning nad ei asu kunagi maastikul mis oleks täiesti tasapinnaline. Eristudes seeläbi linnadest, alevikest ja küladest, kus nad asuvad. Arheoloogiliste uuringute puudumise tõttu ei saa kindlalt väita, et tegu võiks olla kunagiste vallikraavidega, mis on tekkinud muldvallide rajamisega. Nõlvad võivad olla looduslikud või tekkinud kalmistute rajamisega, eriti sellisel juhul kui kirik asus madala mullakihiga piirkonnas ning matmiseks oli vaja lisamulda. Samas ei ole viimane variant kõikide kirikute puhul tõenäoline, sest lisaks Suure-Jaanile paiknevad veel Pilstvere ja Kolga-Jaani väljaspool paekivi levikuala. Ebatõenäoline näib see ka seetõttu, et Suure-Jaani, mille puhul oli muldvalli kasutamine tõenäoline, on maastikureljeefilt sarnane kõikidele ülejäänud kirikutele.

23 Suure-Jaani kirik. Paar sõna Suure-Jaani kirikust. RR, f 20, n 1, s 131, l 14.

24 R. Zobel, Tallinn(Reval).Keskajased kindlustused..., lk 49.

Järva-Jaani kirik on igast küljest ümbritsetud 5 kuni 10 protsendilise nõlvakaldega, mis väljub ka hilisema kirikuaia piiridest. Seega on suur tõenäosus, et maastikureljeef on säilinud suures osas keskaegsena.

Järva-Madise kirik on põhjast ja lõunast ümbritsetud 5 kuni 10 protsendilise nõlvakaldega ning üle 10 protsendilise nõlvakaldega idast. Kõik nõlvad väljuvad tänapäevase kirikuaia piiridest.

Järva-Peetri kirik on põhjast ümbritsetud 5 kuni 10 protsendilise nõlvakaldega, millele lisandub läänepoolt üle 10 protsendilise kaldega nõlv. Mõlemad nõlvad ületavad tänapäevase kirikuaia piire.

Türi kirik on põhjast ümbritsetud 5 kuni 10 protsendilise nõlvakaldega. Lõunasuunal olevast nõlvast on säilinud üksikud fragmendid. Idast on kirik ümbritsetud üle 10 protsendilise nõlvakaldega.

Tänapäevasest kirikuaiaast asuvad kõik need nõlvad väljapool.

Koeru kirik on läänest ümbritsetud kitsa 5 kuni 10 protsendilise nõlvakaldega, mis jääb tänapäevase kirikuaia piiresse. Idast ümbritseb kirikut nõlv, mille kaldeprotsent ületab keskses osas 10 protsenti ning väljub kirikuaia piiridest.

Kolga-Jaani kirikut ümbritseb idast 5 kuni 10 protsendilise kaldega nõlv, mis väljub kirikuaia piiridest kaugemale väljapoole. Läänes asuva nõlva keskel on säilinud üksikud fragmendid üle 10 protsendilise kaldega nõlvast, mis samuti asub väljapool kirikuaeda.

Ambla kirik on läänest piiratud 5 kuni 10 protsendilise nõlvakaldega, mis väljub kirikuaia piiridest.

Pilistvere kirik piirneb idapool 5 kuni 10 protsendilise nõlvakaldega, mis on väljaspool kirikuaeda.

Seega on maastikureljeefi puhul kõikidel kirikutel palju ühist ning asjaolu, et nõlvad väljuvad kõikidel juhtudel kaugemale väljapoole tänapäevast kirikuaeda näib viitavat sellele, et tegemist võib olla säilinud keskaegse maastikureljeefiga. Samas on kogupildist säilinud üsna vähe ning vaid Suure-Jaani, Järva-Jaani, Järva-Madise ja Järva-Peetri kiriku maastikureljeefide põhjal võib omaaegset olukorda üsna kergelt ettekujutada. Koerus, Kolga-Jaanil ja Türil on endisaegne maastikureljeef samuti äratuntav, kuigi säilinud on vähem. Seevastu Ambla ja Pilistvere puhul, kus säilinud on vaid üks nõlvakalle, on väga raske näha olnut. Maastikureljeefi kaardianalüüsi järgi ei

ole võimalik üheselt tõestada või ümber lükata hüpoteesi, et lisaks Suure-Jaanile võisid ka teised vaadeldavad kirikud olla ümbritsetud muldvalli ja kaitsetaraga. Teaduslikult pädevate järeldusteni jõudmiseks oleks lisaks maastikureljeefi analüüsile vaja tutvuda ka ajalooliste kaartidega ja vaadata nendele arheoloogi pilguga ning viia läbi ka kaevetööd. Antud juhul on tegemist Villem Raami Suure-Jaani kirikut puudutava hüpoteesi laiendamisega omapoolse oletuse abil.

1.3. Järeldused

Kokkuvõttes võib puidust kindluste ja kirikute arhitektuuri puhul välja tuua mitmeid tahke. Esiteks ei pruukinud toonased kindlused ja kirikud olla hirmtugevad ja nende jõud võis lähtuda sellest, et oldi osa kaitsevõrgustikust. Paikneti tihedalt koos, mistõttu häda korral võidi kiiresti abi saada. Ei ole teada, kas hilisemate kivikirikute puhul võeti üle vaid kaitsevõrgustiku põhimõte või ehitati kirikud juba toimivate puidust kindluskirikute asemele.

Teiseks ei ole põhjust pidada puitkirikuid kuidagi sõjaliselt viletsamateks kui hilisemaid kivikirikuid. Puitehitiste kasutamine sõjaliste tugipunktidenäna oli toona väga levinud.

Kolmandaks võisid toonased puitkirikud olla muldvallide ja kaitsetaradega piiratud ning häda korral võidi kiiresti püstitada veel täiendavaid kaitseelemente näiteks ajutisi kaitsetorne. Võimalik, et puitkirikute asemel on põhjust rääkida puidust kindluskirikutest. Samas ei ole teada, kas sääraseid kaitselemente kasutati alati, igalpool ja püsivalt.

Neljandaks on tõenäoline, et üleminek puitkirikutelt kivikirikutele ei pruukinud olla väga dramaatiline, sest üle võidi võtta nii algne kindluse ülesanne kui ka paiknemine suuremas kaitsevõrgustikus. Võimalik, et Järvamaa kindluskirikutest rääkides peab alustama puitkirikutest ning kivikirikud olid vaid edasiarendus.

2. Järvamaa ja Põhja-Sakala kivikirikute asendi probleem

Eesti keskaja puhul on Villem Raam esitanud küsimuse, et miks just Eestis leidub nii palju kindlustatud kloostreid ja kirikuid ning miks me ei leia neid oma naabrite juurest.²⁵ Samuti võib küsida miks just Järvamaale ja selle vahetusse lähedusse lõuna pool, rajati nõnda tugev kindluskirikute võrgustik. Liivi ordu valduste naabrusesse ei rajatud vastukaaluks Järvamaa kindluskirikutele 13. sajandil ühtegi samaväärset võrgustikku, kus suuremad kindlused ja kivikirikud oleksid nõnda läbipõimunud. Sarnase kuid väiksema võrgustiku rajas ordu oma aladele Läänemaal, kus Hanila ja Karuse kirikud koos Lihula kindlusega moodustasid kaitsevõrgustiku. Lihula kindlusest Karuse kirikuni oli vahemaad 10. kilomeetrit ja sealt Hanila kirikuni omakorda 5. kilomeetrit. Mõlemat kiriku puhul on oletatud, et mingil määral võis tegu olla kindluskirikutega.²⁶ Hanila kiriku kaudseks ülesandeks on peetud Virtsu maantee ja teiste haruteede kontrollimist.²⁷

Siiani on Järvamaa kindluskirikute rajamises nähtud asjaolu, et tegu oli piirialaga ning oletatud, et kindluskirikute võrgustiku rajamise tingis Taani oht. Võimalik, et see ei pea paika, sest 13. sajandi poliitiline olukord oli tunduvalt keerukam ja Liivi ordu vastaste ja rivaalide seast võib veel esile tõsta vene vürste, leedu paganaid kui ka kohalikke piiskoppe. Poliitilise olukorra analüüs ei pruugi aga 700. aasta tagant olla kuigi täpne. Samas on see äärmiselt vajalik, sest ilma selleta on võimatu käsitleda keskaegset arhitektuuri ja selle iseärasusi.²⁸

Oluliselt kindlamaid andmeid on võimalik saada vaadeldes kirikute paiknemist. Sellisel juhul on ilmne, et mõnest suunast oli Järvamaa tunduvalt tugevamalt kaitstud kui mujalt ja seega on tõenäolisem, et kirikute rajamisel arvestati ennekõike sellest suunast lähtuva ohuga. Ühtlasi on kirikute omavaheliste vahemaade järgi võimalik kindlaks määrata arvatava kaitsevõrgustiku piirid. Arvestades kirikute paiknemist ja vahemaid üksteisest ja suurtematest kindlustest on võimalik, et Järvamaa kindluskirikud olid osa laiemast kaitsevööndist mille teise osa moodustasid Viljandi ja Põltsamaa kindluste mõjupiirkonda jäävad kindluskirikud.

25 V. Raam, Keskaegsete linnuste ja kirikute arenguhooni Eestis..., lk 11, 15.

26 Hanila kirik: Juhan Kilumetsa diplomitöö "Hanila kirik ja tema asend Saaare-Lääne keskaegses arhitektuuris"; objektimärkmed, väljakirjutused ja kiriku põhiplaan. RR, f 20, n 1, s 13, l 46, 47.

27 Eesti arhitektuur 2. Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa. Toim V. Raam. Tallinn: Valgus, 1996, lk 18.

28 V. Raami ja O. Prints'i selgituskiri TA "Toimetiste" vastutavale toimetajale Voldemar Vaga vastulausele V. Raami ja O. Prints'i koostatud retsensiooni kohta V. Vaga raamatule "Ruumivormi probleem Läti ja Eesti keskaegses arhitektuuris". RR, f 20, n 1, s 371, l 2.

2.1 Poliitiline tagapõhi

Osaliselt on Järvamaa kivist kindluskirikuid põhjendatud 1238. aastal sõlmitud Stensby lepingu tingimustega, mille kohaselt Taani tunnustas Järvamaad orduvaldusena, kuid vastutasuks pidi ordu loovutama Mõõgavendade ordu poolt vallutatud Põhja-Eesti ning kohustus mitte rajama Järvamaale kindlusi ilma Taani kuninga loata. Seetõttu on Paide kindluse rajamises Järvamaa piirile nähtud kavalust millega piirangutest mööda hiiliti.²⁹ Johtuvalt Paide kindluse ehitamisest ja sellest, et Järvamaa kirikutest said Jüriöö ülestõusu ajal orduvägede kogunemispunktid, on jäänud mulje, et kindluskirikute rajamine võis olla tingitud põhjapoolsest ohust. Osaliselt võib see ju tõsi olla, ent samas ei toeta seda hüpoteesi kirikute arhitektuur, asukoht ega ka poliitiline areng. Pealegi põhineb see arusaam eeldusel, et Paide kindlus rajati vaatamata taanlaste vastuseisule ning hilisemad Järvamaa kindluskirikud on osa sellest kavalusest. Ometi olid taanlased Paide kindluse rajamisest teadlikud ja andnud selleks isegi omapoolse mitteametliku nõusoleku.³⁰

Poliitiline olukord 13. sajandil oli ordu jaoks niivõrd keeruline, et Põhja-Eesti probleem ei saanud olla väga oluline. Liivi ordu jõudis 13. sajandil oma hävingu äärele kui 1260. aastal kaotati Durbe lahingus leedulastele, misjärel haaras ülestõus Saare- ja Kuramaa ning oma vastutegevust aktiveerisid ka latgalite ja semgalite hõimud, millised jätkasid oma vastupanu 13. sajandi lõpuni. Lisades veel vastuolud Riia linna, Tartu ja Saare-Lääne piiskopkonnaga on vähetõenäoline, et taanlaste käes olev Põhja-Eesti oleks Liivi ordule nii suurt probleemi kujutanud, et oleks vaja olnud Järvamaale kindluskirikute võrgustik rajada. Mõõgavendade ordu inkorporeerimisega Saksa ordusse tekkinud Saksa ordu Liivi haru oli siinmail keerulises olukorras, sest üle võeti kunagised Mõõgavendade ordu lepingud, millega nood kohustusid olema kuulekad Riia peapiiskopile. Saksa ordu oli harjunud tegutsema isepäi kuid nüüd tuli arvestada sellega, et tema Liivimaa haru pidi jälgima lisaks peakorterist tulevatele suunistele veel Riia peapiiskopi omi. See tõi kaasa palju arusaamatusi ja pingeid Riia peapiiskopi ja Liivi ordu vahel.³¹

Põhja-Eesti loovutamise vastu Taanile olid protestinud küll mitmed endised Mõõgavendade ordu liikmed kuid nood lahkusid Liivimaalt ja asusid ümber Lähis-Ida võitlustandritele.³² Liivi ordu oli Põhja-Eestist küll endiselt huvitatud, kuid sõjaliste plaanide asemel tehti korduvaid katseid seda

29 E. Tarvel, Orduaeg. --- Järvamaa II. Koostajad Taavi Pae, Henn Sokk. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, lk 315.

30 V. Raam, Järvamaa keskaeg arhitektuuriajaloolase pilguga. --- Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.-9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu, 1972, lk 125.

31 K. Militzer, Saksa Ordu ajalugu..., lk 80.

32 K. Militzer, Saksa Ordu ajalugu..., lk 76.

Taani käest ära osta.³³ Seega on vähetõenäoline, et Järvamaa kirikute ehitus oleks põhjendatav ainult huviga Põhja-Eesti vastu või rajati need kaitseks taanlaste eest. Ristisõdijate vahelised tülid võisid kergesti ülekasvada ka relvastatud konfliktiks, kuid neid ühendas laias mõttes ühine päritolu ja arusaam, et neil on ajada mingi ühine asi.³⁴

2.2. Kindluskirikud ja kaitsevõrgustiku süsteem

Samuti ei viita põhjapoolsele ohule kirikute paiknemine. Igasugune põhjast tulev vaenutegevus oleks ilmselt kerge vaevaga Järvamaale kandunud, sest Ambla, Järva-Madise ja Järva-Jaani kirikud olid sõjaehituslikust vaatepunktist tunduvalt nõrgemad kui kirikud Järvamaa lõunaosas ja selle läheduses. Villem Raam on kindluskirikuid käsitledes eristanud kivist kirikuid, mis juba materjali tõttu võisid pakkuda kindlamat kaitset ja kirikuid mis olid arhitektuuriliselt „sõjaehituslikult varjutatud”.³⁵ Järvamaa kirikute puhul väljendus sõjaehituslik pool ennekõike ennekõike võimsa läänetorni olemasolus. Läänetorn oli pikihoonest eraldatud ja sinna pääses kas hõlpsasti suletava müüritrepi, redeli, katusealuse ja hilisemal ajal ka võlvipealsete kaudu. Läänetorni ülakorrusel oli kaitseplatvormi ülesanne.³⁶

Järvamaal oli läänetorn algkavatises olemas Koeru ja Järva-Petri kirikus. Samuti rajati läänetorn Järvamaa naabruses asuvatele Pilistvere ning Suure-Jaani kirikutele. Koos Paide, Põltsamaa ja Viljandi linnusega moodustavad need kindluskirikud tugeva ja kompaktsed kindlustuste vööndi. Selle sees on võimalik omakorda eristada veel kahte gruppi.

Ühe sellise moodustavad Viljandi ja Põltsamaa kindluste läheduses paiknevad kirikud. Põltsamaa kindlusest on Pilistvere kirikuni linnulennult umbes 11 kilomeetrit läände, Kolga-Jaanini lõunas umbes 12 kilomeetrit ja Pilistverest Suure-Jaanini umbes 20 kilomeetrit läände. Viljandi linnusest Suure-Jaanini on linnulennult samuti umbes 20 kilomeetrit põhja. Teada on, et Pilistvere ja Põltsamaa vahel kulges otsetee ning piirkonda läbis suurem põhja-lõunasuunaline maantee, mistõttu antud vahemaad võivad vastata ka toonastele teekaugustele.³⁷

33 Saksa ordu I. --- Raadiosaade Eesti Lugu. 04. III 2006. Kättesaadav: http://vana.vikerraadio.err.ee/helid?main_id=1333941 (vaadatud 10. V 2016)

34 J. Kreem, The Teutonic Order as a secular ruler in Livonia: Privileges and Oath of Reval. --- Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500. Ed. A. V. Murray. Aldershot: Ashgate, 2001, lk 219.

35 V. Raam, Keskaegsete linnuste ja kirikute arenguhooni Eestis..., lk 11, 15.

36 Suure-Jaani kirik. Paar sõna Suure-Jaani kirikust. RR, f 20, n 1, s 131, l 19.

37 T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Punnpaap, 2005, lk 142.

Teise grupi moodustavad Paide kindluse läheduses olevad kirikud. Paide kindlusest linnulennult umbes 10 kilomeetri kaugusel lõunas on Türi kirik, Järva-Peetri asub Paidest omakorda 16 kilomeetri kaugusel idas ning Koeru jääb Järva-Peetrist umbes 11 kilomeetri kaugusele itta. Järva-Jaani on omakorda Koerust umbes 11 kilomeetri kaugusel põhjas ning Järva-Madise jääb Järva-Jaanist umbes 14 kilomeetri kaugusele põhja. Ambla jääb Järva-Madisest umbes 16 kilomeetri kaugusele põhja. Teadaolevalt kulges muistne maantee läbi Paide, Järva-Peetri, Koeru ja Ambla. Teine variant oluks läbi Roosna-Alliku ja Järva-Jaani.³⁸ Seega võis teekond, mis on Paidest Amblani linnulennult umbes 37 kilomeetrit venida tegelikult üle 60 kilomeetri pikkuseks. Arvestades seda, et kasutada võidi kitsakesi ratsaradu ja talvisel ajal ka taliteid, mis arvatavalt vähendasid teekonna pikkust jääb kõige optimistlikumaks hinnanguks ikkagi vähemalt 37 kilomeetrit. Võrdlusena Põltsamaa kindlusest Paide kindluseni on linnulennult umbes 34 kilomeetrit, kusjuures Põltsamaa kindlusest Suure-Jaani kirikuni on läbi Pilistvere kokku umbes 32 kilomeetrit kuid sealt on Viljandi kindluseni vaid 20 kilomeetrit maad.

Keskaegne liikumiskiirus võis ratsakulleri puhul olla kuskil 50 kuni 60 kilomeetrit päevas, samas kui jalgsi liikuva käskjala kiiruseks arvati veel 18. sajandil 30 kilomeetrit päevas.³⁹ Tõsisema konflikti korral oluks hobuste äraajamine ja meeste kurnamine ohtlik ning vaevalt, et 60 kilomeetrit päevas ette võeti. Suurema sõjategevuse korral tulnuks kaasata ka jalamehi, mis oleks liikumiskiirust veelgi pidurdanud. Seega on tõenäoline, et Ambla ja arvatavalt ka Järva-Madise ning Järva-Jaani kirikud ei oleks olnud konflikti korral väga hästi kaitstavad ja olid iseäranis haavatavad ootamatute rünnakute korral. Ambla kirikule ehitati peatselt pärast algkavatise valmimist siiski ka läänetorn.⁴⁰ Samas ei tähenda see seda, et Ambla oleks pärast seda olnud oluliselt paremini kaitstud, sest ikkagi jäi ta Paide kindlusest liiga kaugale.

Virumaalt on teada, et siinsed vasallid elasid oma mõisates ja häda korral võidi koguneda Rakvere kindlusesse või astutada lähimate aadlimeestega kohe vaenlasele vastu.⁴¹ Ordualadel orduvendadele maid ei läänistatud, mistõttu nemad paiknesid kindlustes ning ei saanud nii kiirelt reageerida.⁴² Üheks võimaluseks kuidas Ambla probleem võidi lahendada olid talupojad, kellele ordu oli Järvamaal märkimisväärseid privileege jaganud, jättes vastutasuna eestlaste kanda hulga sõjalisi

38 T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine..., lk 139.

39 T. Raid, Eesti teedevõrgu kujunemine..., lk 108.

40 Eesti arhitektuur 3. Harjumaa, Järvamaa, Raplamaa, Lääne-Virumaa, Ida-Virumaa. Toim. V. Raam. Tallinn: Valgus, 1997, lk 73.

41 O. Pagel, Rakvere linnuse ajalugu: esimesest aastatuhandest 20. sajandini. Tallinn: Tänapäev, 2008, lk 29.

42 K. Militzer, Saksa Ordu ajalugu..., lk 81.

kohustusi.⁴³ Samas on need andmed väga üldist laadi ja selle põhjal ei saa teha kindlaid järeldusi sellest kuidas ohu korral oleks tegelikult käitunud – kas oleks oodatud orduvendi ja pagetud nende juurde, kas oleks asunud iseseisvalt rünnakule, kas oleks otsitud kaitset kirikust või metsast? Eesti keskaja puhul ühtset vastust välja tuua ei saa, sest näiteid võib tuua nii ühe või teise võimaluse kasuks.

2.3. Ordukindlused ja kindluskirikute paiknemine.

Järvamaa kindluskirikute paiknemist võib põhjendada ka ordukindlustega. Paide ordukindluse ehituse alustamine 1265. aastal tõi kaasa ka kindluskirikute rajamise järgnenud aastakümnetel. Erandiks on Ambla kirik, mis rajati 1250. aastatel. Võimalik, et ülejäänud kindluskirikute paiknemisel oli määravaks asjaoluks see, kui kaugemale nad jäid ordukindlusest. Ei ole teada, kas sellise Paide kindlusest lähtuva paiknemisega taotleti sõjalisi eesmärke või oli sellel mingeid muid põhjusi. Samuti ei ole teada, kas kindlusest kaitsti kirikuid või pidid kirikud kaitsma kindlust, moodustades omamoodi eelkaitsevööndi. Sarnast ülesehitust on võimalik jälgida ka Põhja-Sakalamaa kirikute puhul.

Võimalik, et Järvamaa kindluskirikud ei olnud suunatud kindlate välisvaenlaste vastu ja kindlusest lähtuv kirikute paiknemine pidi tagama kindla kontrolli piirkonna üle. Samas ei olnud Järvamaa talupoegade kontrollimiseks vaja rajada nõnda vägevat ja kallist kindluskirikute võrgustikku. Järvamaa oli Muinas-Eesti maakondade seas väga erandlik, sest teada olevalt oli Järvamaal kokku vaid kolm linnust, kusjuures Merja linnamäe puhul puuduvad viited kaitseehitistele ning kultuurkihile.⁴⁴ Ometi oli tegemist väga rahvarohke piirkonnaga, kus elas 13. sajandi alguses arvatavalt umbes 20 000 inimest ja haritavat maad oli rohkem kui Harjus või Rávalas.⁴⁵ Järvamaa puhul on oletatud, et mingil põhjusel jäi Muinas-Eesti aegne sotsiaalne kord siin osaliselt püsima ja eestlastest suurmaaomanikud ei kaotanud oma valdusi.⁴⁶

Märkimisväärne on ka see, et pärast Madisepäeva lahingut 1217. aastal saatsid Järvamaa vanemad juba aasta hiljem ristiõdijate juurde delegatsiooni ja lubasid vastu võtta nii ristiusu kui maksta kirikule hinnust. Väidetavalt järgnes sellele pakkumisele aga hoopis ristiõdijate rüüsteretk 1219.

43 H. Ligi, Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 108.

44 E. Tõnisson, Eesti muinaslinnad. Toimetanud ja täiendanud Ain Mäesalu ja Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, 2008, lk 209--213.

45 A. Vassar, Paide rajooni vanimast ajaloost (kuni XIII sajandi alguseni). --- Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-koostulek 6.-9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu, 1972, lk 99.

46 H. Ligi, Talupoegade koormised Eestis...., lk 20-21.

aastal. Kuigi asjaolud on segased ja pakuvad mitmeid tõlgendamisvõimalusi on oluline see, et 1219. aastal sõlmiti järvalaste ja ristisõdijate vahel leping, millega järvalased kohustusid täitma ka kohustusi mis nad varem olid endile võtnud. Edasise käiguna liitusid järvalased ristisõdijate väega ja läksid Virumaale sõtta.⁴⁷

Järvamaa erilisus väljendus hiljem seoses sõjaliste koormistega mis olid siin võrreldes teiste maakondadega iseäranis suured. Nõukogude aegses ajalookirjutuses on vihjatud ka sellele, et järvalaste ja ordu suhted võisid olla iseäranis head, sest isegi pärast Põhja-Eesti minekut ordu kätte mil Järvamaa ei olud enam piiriala, jäi järvalaste kohuseks muuhulgas valveteenistus Narva jõe kaldal.⁴⁸ Seega on väga ebatõenäoline, et kindluskirikute rajamine oleks olnud tingitud järvalaste poolsest ohust ordule.

2.4. Kindluskirikud ja vene vürstid ning leedu paganad

Võimalik, et Järvamaa kindluskirikute rajamisel lähtuti ka Venemaalt, Leedust ja Tartu piiskopkinnast lähtuvatest ohtudest. Tartu piiskopkond ei kujutanud ordule üksinda olulist ohtu, kuid võisid koos liitlastega muutuda ordule tõsiseks probleemiks.⁴⁹ Samas ei suutnud nad iseseisvalt alati oma territooriumi täiel määral kaitsta ja idast tulevad sõjaretked laastasid 13. sajandi jooksul korduvalt Tartumaad ning ohustasid seega ka Järvamaad.

Venemaa poolne hädaoht oli 13. sajandil väga reaalne ning kujutas ohtu mitte ainult Tartu piiskopkonnale vaid kogu Eestile. Vene vürstide suhted kohalike hõimude ja hiljem ristisõdijatega olid keerulised ning ei piirdunud ainult rüüsteretkedega vaid võisid viia ka ajutiste liitlassuheteni. Oluline oli see, et vürstide sekkumine Eesti asjadesse ei lõppenud Muistse Vabadussõjaga ja jätkus läbi 13. sajandi, viies korduvate sõjaliste kokkupõrgeteni.⁵⁰ Kindluskirikute paiknemine võib viidata sellele, et nende rajamisel lähtuti ka Vene ohust. 1212. aasta venelaste sissetung Järvamaale käis läbi muistse Vaiga maakonna.⁵¹ Võimalikku ohtu kujutas ka Mõhu maakond, kus Põltsamaa jõgi oli osa muistsest Pihkva suunalisest kaubateest.⁵² Nendest suundadest tulevad sissetungijad oleksid pidanud arvestama nii Paide kindluse läheduses asuvate kindluskirikute võrgustikuga kui ka

47 H. Ligi, Talupoegade koormised Eestis..., lk 61.

48 H. Ligi, Talupoegade koormised Eestis..., lk 103.

49 K. Militzer, Saksa Ordu ajalugu..., lk 118.

50 A. Selart, Confessional Conflict and Political Co-operation: Livonia and Russia in the Thirteenth Century. --- Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500. Ed. A. V. Murray. Aldershot: Ashgate, 2001, lk 160, 168--169.

51 Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koostaja Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikool, 2012, lk 45.

52 Põltsamaa lossi sees ja ümber. Koostaja R. Tänav. Põltsamaa: Põltsamaa Muuseum, 2007, lk 47.

Põltsamaa ja Viljandi kindluste gruppi kuuluvate kindluskirikutega. Mõlemad kaitsevööndid on otsekui selle jaoks mõeldud, sest kindlused ja kirikud asuvad mõlemal juhul peagu sirgetel joontel, mis jooksevad idast läände. Seega oleks võidud igäühe juures neist lahingut anda ning vajadusel oleks saanud taanduda järgmise tugipunktini.

Vene ohu tõsidusele näib viitavat ka Kursi komtuurkonna olemasolu, mis paiknes Tartu piiskopkonna põhjapiiril. Selle väikese komtuurkonna kohta on vähe teada, kuid ainuüksi selle olemasolu on kõnekas. Kursi ordukindluse asukoht on teadmata, samuti nagu selle täpne rajamisae või asukoht, kuid on oletatud, et see võidi rajada 14. sajandi esimesel poolel ning asuda praeguse Puurmani mõisa territooriumil.⁵³ Linnulennult on Puurmani mõisast Põltsamaa kindluse ja Kolga-Jaani kirikuni umbes 20 kilomeetrit maad. Seega võis Kursi kindlus olla osa Põltsamaa ja Viljandi kindluste ja kindluskirikute võrgustikust, olles selle idapoolne eelpost. Seega olid orduvaldused ida- ja edelasuunast väga tugevasti kindlustatud. Võrreldes seda orduvalduste nõrgalt kaitstud põhjaosaga võib arvata, et Järvamaa keskosa ja Viljandi põhjaosa kindluskirikud rajati eeskätt idapoolse ohu vastu.

Lisaks vene vürstide võimumängudele ohustasid ristisõdijate väljavõidetud maad ka paganlike leedulaste rüüsteretked. Järvamaa kirikute roll nende tõkestamises ei olnud suur. Olles osa laiemast kaitsevõrgustikust oli nende osa ilmselt tagasihoidlik. Raskuskese langes selles võitluses kindlustele ja kirikutele Viljandi ümbruses. Vaatamata sellele, ei saanud Järvamaa, end siiski päris muretult tunda. Saare-Lääne piiskopkonna nõrkus ja Vana-Pärnu purustamine 1263. aastal tähendasid seda, et leedulaste rüüsetekede eest ei pruukinud kaitstud olla ka Järvamaa. Muistse Vabadussõja käigus tungisid leedulased peale Läänemaa rüüstamist sealtkaudu 1219. aastal Järvamaale. Seega ei pruukinud Viljandi kindluse ümbruse kaitsevõrgustik aidata kuidagi paganlike leedulaste vastu, kes erandina ristisõdijatest, ei peljanud ära pikki retki mööda metsi ja soid.⁵⁴

2.5. Järvamaa kindluskirikud ja asustus

Järvamaa oli ordu jaoks väga oluline seetõttu, et kiriklikult ei allunud see mitte Riia peapiiskopile vaid hoopis Lundi piiskopile. Seetõttu sai Liivi ordu siin toimetada väga iseseisvalt ja seda

53 Eesti arhitektuur 4. Tartumaa, Jõgevamaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa. Üldtoimetaja: V. Raam. Tallinn: Valgus, 1997, lk 99.

54 T. K. Nielsen, Henry of Livonia on Woods and Wilderness. --- Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia Crusades. Ed. M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 168.

piirkonda on peetud ordu tegelikuks südamaaks ja keskuseks 13. sajandi Liivimaal.⁵⁵ Seega võis kindluskirikute rajamine olla seotud ka ordupoolse võimu manifestatsiooni ja eneseuhkusega. Ilmalikku võimu rõhutas eriliselt läänetorn, mille järele puudus igasugune rituaalne vajadus, kuid kindlasti kujutas ka kivist kirik iseenesest võimu manifestatsiooni.⁵⁶ Võimalik, et Suure-Jaani kiriku asukoht on tingitud vajadusest oma võimu näidata kuna arvatav Lembitu kants Lõhavere linnus asub kirikust vaevalt 2 kilomeetri kaugusel.⁵⁷ Sarnaseid seoseid on võimalik leida ka Järvamaa kirikute juurest. Järva-Petri kirik asub vaid 3 kilomeetri kaugusel muinasaegsest Kareda külast, mis oli piirkonna suurim küla ning millega on seotud mitmed toonased ajaloosündmused.⁵⁸

Samas võivad sellised seosed olla pisut otsitud, eriti Järvamaa puhul. Järva-Petri kirik rajati alles 14. sajandi esimesel poolel, mistõttu on selle rajamises, esmase põhjusena, keeruline näha võimu manifestatsiooni. Samuti on seda raske väita Ambla kiriku puhul, mis jääb Jäneda linnamäest linnulennult umbes 10 kilomeetri kaugusele. Järvamaa puhul on probleemiks kirjalike allikate ja arheoloogiliste andmete nappus, mistõttu toonase asustuste kohta ei saa midagi kindlat väita. Üldpilti on proovitud kokku panna leitud aardeleidude ja tuvastatud kalmete põhjal.⁵⁹ Nood pärinevad, aga erinevatest aegadest mistõttu asustusemustrit pilt on võrdlemisi hüplik. Näiteks Koeru kiriku ümbruse põhjal on mingi kindlama asustuse tuletamine võimatu, sest üksikud leiud asuvad pilli-palla laiali ja ei moodusta kompaktselt ala.

Muinas-Eesti maakondade ning kihelkondade piire on tagantjärele raske tuvastada ning suuresti on tegu oletustega.⁶⁰ Arvatud on, et muistne Järvamaa jagunes kolmeks kihelkonnaks, mida eraldasid üksteisest looduslikud tingimused. Ühe piirkonna moodustasid Ambla ja Järva-Madise kiriku ümbruskonnad, kusjuures asustus võis olla koondunud Ambla ümbrusesse. Teise piirkonnana on esile toodud Järva-Jaani ja Koeru kiriku ümbrust, mida eraldasid Amblast metsade vöönd ja Järva-Petri kirikust lisaks metsadele ka sood. Kolmas suurem grupp koosnes aladest, mis jäid Järva-Petri kiriku ja Paide kindluse mõjuvälja.⁶¹ Seega oli Järvamaa väga eriline, sest igas muinaskihelkonnas oli koguni kaks kirikut või kirik ja kindlus. Võimu manifestatsiooni seisukohalt

55 J. Kreem, *The Teutonic Order as a secular ruler in Livonia: Privileges and Oath of Reval. --- Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500*. Ed. A. V. Murray. Aldershot: Ashgate, 2001, lk 218.

56 V. Raam, *Märkmeid Ambla kirikust ja Kesk-Eesti kirikute ehitusloost üldse. --- Kunstiteadus. Kunstikriitika 6. Artiklite kogumik*. Tallinn: Kunst, 1986, lk. 184.

57 Suure-Jaani kirik. Paar sõna Suure-Jaani kirikust. RR, f 20, n 1, s 131, l 14.

58 P. Lähti, *Muinasaeg (13.sajandi alguseni) --- Järvamaa II*. Koost. T. Pae, H. Sokk. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, lk 306.

59 P. Lähti, *Asustuspildist muinasaegsel Järvamaal – asustuskeskused ja linnused*. 2005, lk 123–130. Kättesaadav: <http://www.folklore.ee/tagused/nr28/latti.pdf> (vaadatud 10. V 2016)

60 A. Adamson, *Maakonnad ja kihelkonnad muinasaaja lõpu Eestis. --- Eesti aastal 1200*. Toim. M. Mägi. Tallinn: Argo, 2003, lk 9–10.

61 P. Lähti, *Asustuspildist muinasaegsel Järvamaal....*, lk 142–144.

on tegu ilmse ülereageerimisega, kuid vaevalt saab kirikute paiknemist seletada vaid sellega. Ordu ehitustegevuse näis 13. sajandil lähtuvat eelkõige sõjalistest kaalutlustest, seetõttu ei ole ka imelik ühte kihelkonda korraga kahe kiriku rajamine. Seda enam, et kihelkonnad olid üksteisest looduslike tõketega eraldatud, mistõttu teatud ilmastikuolude korral pidanuks nad ilmselt mõnda aega ise hakkama saama, sest teed ei pruukinud olla läbitavad. Võimu manifestatsiooni sellisel kujul nagu seda kasutati Suure-Jaani kiriku ja Lõhavere linnuse näitel, ei ole mõtet Järvamaalt otsida. Kirikute tihe paiknemine tähendas, et nii või teisiti oli ordu kohalolu väga nähtav, olenemata sellest kui lähedal oldi ühele või teisele paigale.

Kirikute paiknemise tihedust Järvamaal võib seletada ka majanduslike asjaoludega ning eeskätt maksudega. Kirikute võlvipealsed ja katusealused oli keskajal kasutusel ka laona, ning seal võidi hoida vilja.⁶² Arvestades Järvamaa rikkust ning asjaolu, et makse nõuti viljas võis kirikute tihedal esinemisel olla väga praktiline põhjus. Tihe kirikute võrk võis samuti heidutada röövleid ja ligi meelitada kaupmehi ja palverändureid. Kirikute sotsiaalse ja majandusliku rolliga on võib-olla seletatav ka Ambla ja Järva-Madise kirikute probleem, mis sõjalisest vaatepunktist vaadatuna langevad ülejäänud kirikute seast välja.

2.6. Järeldused

Esiteks on tõenäoline, et Järvamaa kirikute kujunemisloos on taanlaste poolse ohu osa ülehinnatud. Hoopis suuremat ohtu ordule kujutasid vene vürstid, leedu paganad ja kohalikud piiskopid. See on tuvastatav ka kirikute paiknemises, sest igasugune põhjapoolne sissetung oleks ilmselt olnud kerge. Kagu- ja lõunasuunast lähtuva ohu vastu võidi asetada kindluskirik kindluskiriku järel ning loota veel omakorda Paide kindlusest tuleva abi peale. Võimalik, et Järvamaa kirikute rajamisel olid poliitilised ja sõjanduslikud kaalutlused esmatähtsad.

Teiseks ei ole alati täpne rääkida vaid Järvamaa kindluskirikutest ja nende võrgustikust, sest tegu oli ühe osaga suuremast kaitsevööndist kuhu kuulusid ka Viljandi ja Põltsamaa kindlused ning nende mõjupiirkonda jäävad kirikud.

Kolmandaks on tõenäoline et lisaks sõjalistele kaalutlustele võidi Järvamaa kirikute paiknemisel arvestada (põllu)majanduslike põhjustega ning kirikute tihe paiknemine võis tuleneda maakonna

62 Suure-Jaani kirik. Paar sõna Suure-Jaani kirikust. RR, f 20, n 1, s 131, l 2–3.

rikkusest. Ilmselt on majanduslikud ja sõjalised põhjused Järvamaa kindluskirikute väljakujunemisel olulised ja näiteks võimu manifestatsiooni on nende kõrvalsaadus.

Kokkuvõte

Järvamaa kivist kindluskirikute ja kindluste kaitsevõrgustiku väljakujunemine oli pikk protsess. Arvatavalt loodi selleks alused kohe pärast Muistse Vabadussõja lõppu kui hakati rajama puitkirikuid. Puitkirikute ja kindluste rajamisel lähtus ordu põhimõttest, et ükski kirik või kindlus ei tohiks jääda üksteisest väga kaugele ning oleksid seega ühiste jõududega kaitstavad. See põhimõte kehtis ka hilisemate kivist kindluskirikute rajamise puhul.

13. sajandil ei piirdunud Liivi ordu sugugi vaid kivist kindluste ja kirikute rajamisega ning mitut olulist piirkonda kontrolliti puitkindlustest. Puitkirikute juures võidi kasutada vallikraave, muldvalle, kaitsetarasid ja isegi kaitsetorne. Arvatavalt võisid mitmed arhitektuurilised elemendid, mis olid kasutusel puitkirikute puhul jääda kasutusse ilmselt ka hilisemate kivist kirikute juures. See tahk vajab täpsemaid arheoloogilisi taustauuringuid ja kaevetöid ning ilma nendeta ei ole võimalik kindlalt väita, et hilisemate Järvamaa kirikute juures olid kasutusel vallikraavid jms.

Puitkirikud võisid seega meenutada pigem sõjalisi tugipunkte ning ei pruukinud olla kivist kirikutele sõjalises mõttes alla jääda. Seega on põhjust rääkida puidust kindluskirikutest. Võimalik, et võib-olla eksisteeris Järvamaa kindluskirikute võrgustik mingil kujul juba varem ja seda puidust kindluskirikute näol.

Järvamaa kindluskirikute probleem on osa laiemast küsimusest miks on meil nõnda palju kindluskirikuid. Järvamaa puhul on selleks peetud taanlaste poolset ohtu, kuid ilmselt on see ületähtsustatud. Seevastu on jäänud märkamata ohud vene vürstide, leedu paganate ja kohalike piiskopkondade poolt.

Vaadeldes kirikute paiknemist on ilmne, et Järvamaa põhjaosa on olnud üsna nõrgalt kaitstud, seevastu lõunaossa ja kagusuunda on paigutatud kindluskirik kindluskiriku järel nii et igasugune sissetung oleks põrkunud tugevale vastupanule. Pealegi olid kirikud Järvamaa lõunaosas paigutatud nii, et Paide kindlus ei olnud kaugel ja häda korral võis loota kiirele abiväele.

Arvestades kirikute paiknemist ja vahemaid üksteisest ja suurtematest kindlustest on võimalik, et Järvamaa kindluskirikud olid osa laiemast kaitsevööndist mille teise osa moodustasid Viljandi ja Põltsamaa kindluste mõjupiirkonda jäävad kindluskirikud.

Järvamaa kindluskirikute juures on oluline ka see, et tegu oli rikka piirkonnaga ja maksudest saadud vili tuli kasvõi ajutiselt kusagile hoiustada. Seega ei pruugi Järvamaa kirikute tihe paiknemine olla tingitud ainuüksi sõjalistest kaalutlustest ja poliitilistest oludest.

Kasutatud allikad

Arhiiviallikad:

1. Jõhvi kirik. Aruanne Jõhvi kirikus tehtud ehitusajaloolistest tähelepanekutest 1969.a. augustis toimunud põranda remondi ajal. Koost. V. Raam. Tallinn, 1969, MKA, s P-1180.
2. Astmeskirikud, kindluskirikud, keraamika, relvad, oreli jms. Allikviited ja väljakirjutused. RR f 20, n 1, s 305.
3. Hanila kirik: Juhan Kilumetsa diplomitöö “Hanila kirik ja tema asend Saaare-Lääne keskaegses arhitektuuris”; objektimärkmed, väljakirjutused ja kiriku põhiplaan. RR, f 20, n 1, s 13.
4. Suure-Jaani kirik. Paar sõna Suure-Jaani kirikust. RR, f 20, n 1, s 131.
5. V. Raami ja O. Prints'i selgituskiri TA “Toimetiste” vastutavale toimetajale Voldemar Vaga vastulausele V. Raami ja O. Prints'i koostatud retsensiooni kohta V. Vaga raamatule “Ruumivormi probleem Läti ja Eesti keskaegses arhitektuuris”. RR, f 20, n 1, s 371.

Artiklid kogumikes, ajakirjades ja ajakirjanduses:

1. Adamson, Andres. Maakonnad ja kihelkonnad muinasaja lõpu Eestis. --- Eesti aastal 1200. Toim. M. Mägi. Tallinn: Argo, 2003, lk 9–10.
2. Altoa, Kaur. Karksi keskajal. Mõningaid probleeme. --- Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2008, Toim. A. Vislapuu. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2009, lk 266--274.
3. Haak, Arvi. Arheoloogilised kaevamised Helme linnusel 2006. aastal. --- Viljandi Muuseumi aastaraamat 2006. Toim. A. Vislapuu. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2007, lk 76–85.
4. Haak, Arvi. Helme linnus --- keskaja uurimata teetähis. --- Sakala 27. II 2007.
5. Jensen, Kurt Villads. Bigger and better: Arms Race and Change in War Technology in the Baltic in the Early Thirteenth Century. --- Crusading and Chronicle Writing on the Medieval

- Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia Crusades. Ed. M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 245–264.
6. Kreem, Juhan. The Teutonic Order as a secular ruler in Livonia: Privileges and Oath of Reval. --- Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500. Ed. A. V. Murray. Aldershot: Ashgate, 2001, lk 215–232.
 7. Lätti, Priit. Muinasaeg (13.sajandi alguseni) --- Järvamaa II. Koostajad Taavi Pae, Henn Sokk. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, lk 297–313.
 8. Markus, Kersti. Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. --- Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007, kd (16(1-2)), lk 7–26.
 9. Mäesalu, Ain. Mechanical Artillery and Warfare in the Chronicle of Henry of Livonia. --- Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia Crusades. Ed. M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 265–290.
 10. Nielsen, Torben Kjersgaard. Henry of Livonia on Woods and Wilderness. --- Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia Crusades. Ed. M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 157–178.
 11. Raam, Villem. Järvamaa keskaeg arhitektuuriajaloolase pilguga. --- Paide rajoonis.Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.-9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu, 1972, lk 124–149.
 12. Raam, Villem. Keskaegsete linnuste ja kirikute arengujooni Eestis. --- Ehitus ja Arhitektuur 1985, nr 1-2, lk 11–27.
 13. Raam, Villem. Märkmeid Ambla kirikust ja Kesk-Eesti kirikute ehitusloost üldse. --- Kunstiteadus. Kunstikriitika 6. Artiklite kogumik. Tallinn: Kunst, 1986, lk. 178–211.
 14. Selart, Anti. Confessional Conflict and Political Co-operation: Livonia and Russia in the Thirteenth Century. --- Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500. Ed. A. V. Murray. Aldershot: Ashgate, 2001, lk 151–176.
 15. Tarvel, Enn. Orduaeg. --- Järvamaa II. Koost. T. Pae, H. Sokk. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, lk 314–333.
 16. Turnbull, Stephen. Crossbows or Catapults. The Identification of Siege Weapons and Techniques in the Chronicle of Henry of Livonia. --- The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier. Ed. A. V. Murray. Farnham: Ashgate, 2009, lk 307–319.
 17. Vassar, Artur. Paide rajooni vanimast ajaloost (kuni XIII sajandi alguseni). --- Paide rajoonis.Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.-9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu,

Raamatud:

1. Burton, Janet. Kerr, Julie. Cistercians in the Middle Ages. Woodbridge: Boydell Press, 2011.
2. Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost. A. Selart. Tartu: Tartu Ülikool, 2012.
3. Eesti arhitektuur 2. Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa. Toim. V. Raam. Tallinn: Valgus, 1996.
4. Eesti arhitektuur 3. Harjumaa, Järvamaa, Raplamaa, Lääne-Virumaa, Ida-Virumaa. Toim. V. Raam. Tallinn: Valgus, 1997.
5. Eesti arhitektuur 4. Tartumaa, Jõgevamaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa. Toim. V. Raam. Tallinn: Valgus, 1997.
6. Ligi, Herbert. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.
7. Militzer, Klaus. Saksa Ordu ajalugu. Tartu: Atlex, 2013.
8. Pagel, Oliver. Rakvere linnuse ajalugu: esimesest aastatuhandest 20. sajandini. Tallinn: Tänapäev, 2008.
9. Põltsamaa lossi sees ja ümber. Koostaja R. Tänav. Põltsamaa: Põltsamaa Muuseum, 2007.
10. Raid, Tõnu. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Punnpaap, 2005.
11. Tõnisson, Evald. Eesti muinaslinnad. Toimetanud ja täiendanud Ain Mäesalu ja Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, 2008.
12. Zobel, Rein. Tallinn(Reval). Keskaegsed kindlustused. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011.

Publitseerimata käsikirjad:

1. Malve, Martin. Linnuste piiramine ja kaitsmine muistses vabadusvõitluses. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2007. Kättesaadav: <http://www.arheo.ut.ee/BA07Malve.pdf> (vaadatud 10. V 2016)

Raadioaated:

1. Jerusalemma lahing I. --- Raadiosaade Eesti Lugu. 03. III 2013. Kättesaadav:
http://vana.vikerraadio.err.ee/helid?main_id=1752021 (vaadatud 10. V 2016)
2. Saksa ordu I. --- Raadiosaade Eesti Lugu. 04. III 2006. Kättesaadav:
http://vana.vikerraadio.err.ee/helid?main_id=1333941 (vaadatud 10. V 2016)

Interneti allikad:

1. Lätti, Priit. Asustuspildist muinasaegsel Järvemaal – asustuskeskused ja linnused. 2005.
Kättesaadav: <http://www.folklore.ee/tagused/nr28/latti.pdf> (vaadatud 10. V 2016)